

שמות יב

- כה וְהָיָה כִּי תֵבֹאוּ אֶל הָאָרֶץ אֲשֶׁר יִתֵּן ד' לְכֶם כְּאֲשֶׁר דִּבֶּר וְשִׁמַּרְתֶּם אֶת הָעֲבֹדָה הַזֹּאת.
- כו וְהָיָה כִּי יֹאמְרוּ אֵלֵיכֶם בְּנֵיכֶם מָה הָעֲבֹדָה הַזֹּאת לָכֶם.
- כז וְאָמַרְתֶּם זָבַח פֶּסַח הוּא לַד' אֲשֶׁר פָּסַח עַל בְּתֵי בְנֵי יִשְׂרָאֵל בְּמִצְרַיִם בְּנִגְפוֹ אֶת מִצְרַיִם וְאֶת בְּתֵינֵנו הֶצִּיל וַיִּקַּד הָעַם וַיִּשְׁתַּחֲוּוּ.
- כח וַיִּלְכוּ וַיַּעֲשׂוּ בְנֵי יִשְׂרָאֵל כְּאֲשֶׁר צִוָּה ד' אֶת מֹשֶׁה וְאַהֲרֹן בֶּן עֲשׂוֹ.

1. "והיה כי תבואו אל הארץ אשר יתן ד' לכם כאשר דבר" –
א. לשם מה נאמר "והיה", מה היה חסר בפסוק אילו נאמר רק 'וכי תבואו אל הארץ'?
ב. מה מוסיפות המילים "אשר יתן ד' לכם כאשר דבר"? וכי טרם נודע שד' ייתן את הארץ לבני ישראל?! וכי לא יעשה ד' "כאשר דבר"?!
2. "ושמרתם את העבודה הזאת" – מדוע לא נאמר 'ועשיתם' או 'ועבדתם'¹?
3. "והיה כי יאמרו אליכם בניכם מה העבדה הזאת לכם" –
א. גם כאן, מדוע נאמר "והיה" ואין די לומר 'וכי יאמרו אליכם בניכם'?
ב. בהשוואה לפסוקים אחרים בהמשך הפרשה עולות כמה שאלות. בפרק י"ג בפסוק ח נאמר: "והגדת לבניך ביום ההוא לאמר", ובפסוק י"ד נאמר: "והיה כי ישאלך בןך מחר לאמר מה זאת ואמרת אליו". אם כן מדוע בפסוק שלפנינו מוזכרים בנים בלשון רבים – "בניכם" ואילו בפסוקים האחרים נאמר "בנך" בלשון יחיד? כמו כן, מדוע בפסוק שלפנינו לא נאמר 'כי יאמרו אליכם בניכם לאמר' כפי שנאמר בפסוקים האחרים? יתר על כן, מדוע כאן לא נאמר 'כי ישאלו אתכם בניכם' אלא "כי יאמרו"? ועוד, בפסוקים האחרים נאמר "והגדת לבנך", "ואמרת אליו" – ישירות לבן ואילו כאן נאמר רק "ואמרתם זבח פסח הוא לד'" ולא נאמר 'ואמרתם אליהם'.
ג. מה משמעותה של האמירה "מה העבדה הזאת לכם"?
4. "ואמרתם זבח פסח הוא לד' אשר פסח על בתי בני ישראל במצרים בנגפו את מצרים ואת בתינו הציל" –
א. "אשר פסח על בתי בני ישראל במצרים בנגפו את מצרים" – וכי לא ידענו כי בני ישראל היו במצרים כאשר פסח ד' על בתיהם?!
ב. "ואת בתינו הציל" – לכאורה מילים אלו מיותרות כיוון שאם הקב"ה פסח על בתי בני ישראל ברור שהצילם. מדוע נאמרו?
ג. מה משמעות המעבר בכתוב מגוף שלישי "בני ישראל" לגוף ראשון "בתינו"?
5. "ויקד העם וישתחוו" –
א. הפסוקים שלפנינו הם המשך דברי משה אל זקני ישראל בפסוק כ"א, ולא אל העם. אם כן מדוע נאמר "ויקד העם וישתחוו"?
ב. מה מבטאת פעולת ההשתחוויה, ומדוע לא די לציין שהשתחוו ויש להוסיף שקדו?
ג. מדוע "ויקד" נאמר בלשון יחיד ואילו "וישתחוו" בלשון רבים?

¹ בפרק יג פסוק ה נאמר: "ועבדת את העבודה הזאת"; במדבר ט ה נאמר "ויעשו בני ישראל את הפסח".

6. **"וילכו ויעשו בני ישראל כאשר צוה ד' את משה ואהרן כן עשו"** –

א. מדוע לא די לומר רק "ויעשו", מה מוסיף התיאור "וילכו"?

ב. בני ישראל קיבלו את הציווי מן הזקנים. מדוע אפוא לא נאמר 'ויעשו בני ישראל

כאשר ציווה משה את הזקנים' אלא "כאשר צוה ד' את משה ואהרן"?

ג. מה מוסיפות המילים "כן עשו" על פני "ויעשו... כאשר צוה ד' את משה ואהרן"?

"מה העבודה הזאת לכם"

"והיה כי תבואו אל הארץ אשר יתן ד' לכם **כאשר דבר**" – המילים "כאשר דבר" מרמזות על ביאה לארץ אשר יקדם לה ספק. בני ישראל לא יהיו בטוחים כי ביאתם לארץ היא אכן מהלך אלוקי. מדוע? על איזו ביאה לארץ מדובר?

תחילה נבאר כי שורש הספק נעוץ באי-ההבנה שהארץ הזאת היא "הארץ אשר יתן ד' לכם". כלומר כיוון שהארץ היא מתנה אלוקית הקשר של האומה לארצה הוא קשר חיים עצמי בל-ינתק, ועל כן שום ספק ושום משבר אינם יכולים למנוע את מימושו. אי אפשר כלל להעריך את הקשר הזה על פי הממדים האנושיים והרציונליים. יתר על כן, "הארץ אשר יתן ד' לכם" – כיוון שלא רק הארץ היא ארץ ד'² אלא גם העם הוא יעם ד' ראויה היא לארץ "אשר יתן ד'", הארץ מתאימה לו והוא מתאים לה. יוצא אפוא כי הספק נעוץ אף בחוסר האמון של העם בעצמו ובמעלתו האלוקית שאיננה תלויה בבחירותיו ובנסיבות טבעיות.

"ושמרתם את העבודה הזאת" – מאז שנכנס עם ישראל לארץ החל מימות יהושע, דרך משכן שילה וכלה בבית המקדש בימי שלמה הקריבו את קורבן הפסח בעיתו וכהלכתו. והנה לא נאמר כאן 'והיה כי תבואו אל הארץ ועשיתם את העבודה הזאת' אלא **"ושמרתם את העבודה הזאת"**, – ומשתמע כי עבודת הקורבן לא תוכל להיעשות בפועל אלא רק להיזכר; בני ישראל יאלצו לשמר את זכרה בלימוד עליה, בקיום מצוות "והגדת לבנך" בליל הסדר ובהפנמת תכניה היסודיים המעמידים את האומה. אם כן באיזו עת של ביאה לארץ מדובר?

אף על פי שברור כי מדובר בביאה לארץ שאינה מאפשרת עבודת ד' שלמה נאמר **"והיה"** המורה גם על שמחה³ וגם על הוויה חדשה⁴. אין זאת אלא שבעצם הביאה לארץ, עוד בטרם ייבנה המקדש ותשרה שכינה באומה בגלוי, כבר נולדת באומה הוויה חדשה, ננפחת בה נשמתה הכללית והיא כבר מסוגלת להופיע בתור "גוי אחד בארץ". בפסוקים שלפנינו התורה עוסקת אפוא ב'יתקופת מעבר' שבין הביאה לארץ ובין ייסוד המקדש והשראת השכינה בכל מרחב חיי האומה. מתוך הדיוקים בהמשך הפסוקים אפשר להבין שפסוקים אלו הם דברי נבואה הנוגעים לדורנו השב לארצו לאחר אלפיים שנות גלות.

"והיה כי יאמרו אליכם בניכם מה העבדה הזאת לכם" – קומת החיים הכללית שתיוולד באומה עם ביאתה ארצה תוליד גם הוויית חיים שבה לא בניס יחידים אלא רבים **"יאמרו אליכם מה העבדה הזאת לכם"**. בני הדור בכללותו לא ישאלו כדי לדעת ולהבין את פשר עבודת הפסח אלא יאמרו אמירה שיש בה ביטול והתרסה: "מה לכם ולעבודה הזאת"⁵ – עבודת שימור זיכרון קורבן הפסח ויציאת מצרים היא עבודה פרימיטיבית ששייכת לעבר וראויה לחלוף מן העולם. זאת גם

² דברים יא יב: "ארץ אשר ד' אלהיך דרש אתה תמיד עיני ד' אלהיך בה מרשית השנה עד אחרית שנה".

³ בראשית רבה מב ג: "בכל מקום שנאמר 'והיה' משמש צרה 'והיה' שמחה".

⁴ מהר"ל, גבורות השם פרק כב: "לשון 'היה' מורה הויה חדשה בעולם".

⁵ רבי יצחק עראמה, עקידת יצחק שער לח.

הסיבה שבשלה לא נאמר 'יאמרו אליכם בניכם לאמר' – הבנים הללו אינם מעוניינים ששאלתם תיענה באמירה, דהיינו במענה ראוי ובבירור האמת. מכאן מובן כי שאלה זו מייצגת את הבן הרשע, כך בפירוש רש"י:

"וזהו כי יאמרו אליכם בניכם מה העבודה הזאת לכם –
בבן רשע הכתוב מדבר שהוציא את עצמו מן הכלל"⁶.

וכך מסכם ה'משך חכמה' את תוכן הפסוק הזה:

"וזהנה החכם ששואל מה העדות, והתם ששואל מה זאת,
רצונם לדעת ולשמע תשובה כי אותה הם מבקשים.
לא כן הרשע ששאלתו מה העבודה הזו לכם הוא רק לועג על העבודה
שלדעתו הוא דבר בטל ואין רצונו בתשובה להוסיף דעה
כי לא יחפוץ כסיל בתבונה ורצונו הוא שיהיה הקושיא אלומה
כדי שיהיה הלעג חזק ולכן לא כתיב כאן לא שאלה ולא לאמר"⁷.

בדורנו אכן עדים אנו להפניית עורף נוראה למסורת ישראל, אולם ההוויה הקשה של התפתחות הכפירה בשלב הביאה לארץ וקיבוץ הגלויות נובעת דווקא מן ההתפתחות הפנימית והנשמית שבמעמקיה של האומה. במהלך שנות הגלות הארוכות הלכה והתגבשה בקרב האומה תביעה אדירה לחיים גדולים של אומה שלמה המאירה את אור ד' בכל מלוא רוחב חייה. תביעה זו עדיין אינה מקבלת מענה ראוי. מדוע?

בתקופת הגלות הופיעה התורה בפרטיה ועבודת ד' הייתה בבחינת "עבדין לאורייתא יבשה [עושים את התורה יבשה]"⁸ – התורה איבדה את חיוניותה ואת חזונה הכללי וממילא נלמדה כאוסף של הלכות והוראות מעשיות⁹. המנגינה הפנימית והנשמית החורזת את כל החיים עדיין אינה נשמעת והדבר גורם לבעיטה בתורה. דווקא הצימאון לתורה גדולה ומחיה, משיבת נפש, מתהפך לשנאת התורה.
מובא במדרש:

"וזהו כי יאמרו אליכם בניכם – בשורה רעה נתבשרו ישראל באותה שעה
שסוף התורה עתידה להשתכח. ויש אומרים בשורה טובה נתבשרו ישראל

⁶ רש"י שמות יג ה ד"ה את העבדה הזאת.

⁷ משך חכמה לשמות יג יד.

⁸ עיין אגרות הראיה א איגרת צה עמ' קי; שם ב איגרת תרב עמ' רלא.

⁹ סוטה מח ע"א: "מיום שחרב בית המקדש אין לו לקב"ה בעולמו אלא ד' אמות של הלכה".

באותה שעה שהן עתידים לראות בנים ובני בנים להם¹⁰.

"סוף התורה עתידה להשתכח" – היכתב סופר' מדייק "מאי בעי במלת 'סוף'"¹¹ – הסוף נוגע לקץ המגולה, לימים של עקבתא דמשיחא וקיבוץ גלויות, לראשית בניין חייה הלאומיים של האומה הקמה לתחייה מעפר הגלות. ברור כי אין הכוונה שעתידיה התורה להשתכח מחמת שייפסקו לומדי תורה מישראל, והלוא מובטחים אנו שלא תשתכח תורה מישראל כאמור: "ודברי אשר שמתו בפיך לא ימושו מפיך ומפי זרעך ומפי זרע זרעך אמר ד' מעתה ועד עולם"¹². הכוונה היא שהופעתה החיה והכללית של התורה המשיבה את הנפש ומקנה מבט חדש על החיים היא העתידה להשתכח.

כבר בשעת יציאת מצרים נתבשר העם על הנפילה הצפויה באחרית הימים, אין זו בשורה קלה אבל יש לנפילה הזאת תפקיד אלוקי: לאלץ את עולם התורה להיבנות מחדש מכוח אווירה המחכים של ארץ ישראל¹³. על התורה להילמד מחדש מתוך העמקת חקר במושגי האמונה והרחבתם בשיטתיות ובבהירות. ואכן בבשורה הרעה גלומה גם בשורה טובה: "עתידים לראות בנים ובני בנים להם" – ריבוי הבנים מציין הופעת חיים כללית. נשמת האומה הולכת ומסתעפת, פרה ורבה באין-סוף איברים, וכך גם אם לא כל הבנים יהיו צדיקים השלשלת לא תיפסק ולא תיכחד חלילה. גם הכפירה שייכת לבניין עתידה המפואר של האומה שילך ויגדל בירור אחר בירור, בניין אחר בניין.

"ואמרתם זבח פסח הוא לד'"

"ואמרתם זבח פסח הוא לד' אשר פסח על בתי בני ישראל במצרים בנגפו את מצרים ואת בתינו הציל" – התורה לא אמרה 'ואמרתם אליהם' כיוון שעם הכפירה לא מתמודדים ישירות. הרי הרשעים אינם מעוניינים בבירור האמת כי אם בהתרסה ואין להם רצון לשמוע. עיקר ההתמודדות עימם היא בבירור האמת פנימה בתוך החלקים הבריאים שבאומה, ככל שאצלם תהיה האמת מבוררת כך היא תסלק את ערפילי החושך של הכפירה.

"ואמרתם זבח פסח הוא לד'" – הבירור הראשון חייב להיות שקורבן הפסח שהקריבו אבותינו הוא כולו "לד'" ואיננו על פי המושגים האנושיים המצומצמים כלל וכלל. עניין הפסח הוא ביטוי לסוד אלוקי נשגב, לנשמת כלל ישראל שנולדה ביציאת מצרים; ככל שהאדם ינסה להבינו בשכלו עדיין ישיג רק ניצוץ קטן מערכו האמיתי. בבירור זה גלום כל היחס לתורה ולמצוות שצריך להיות מתוך ענווה והכנעה, בלעדיו אי אפשר כלל לגשת לעבודת ד' באמת. ואכן מובא במפרשים שסך מילוי האותיות¹⁴ של "פסח" – פ"ה, סמ"ך, ח"ת שווה שש מאות ושלוש עשרה כמניין תרי"ג

¹⁰ מכילתא דרבי ישמעאל בא – מסכתא דפסחא פרשה יב ד"ה והיה כי.

¹¹ כתב סופר לפסוק כא.

¹² ישעיהו נט כא.

¹³ אורות הקודש ב' עמ' תכג: "אורא דארץ ישראל הוא המחכים (בבא בתרא קנח ע"ב), הנותן הארה בנשמה להשכיל את היסוד של העולם המאוחד".

¹⁴ במילוי האותיות חישוב ערכה של כל אות כולל את כל האותיות המרכיבות את שמה.

(מצוות)¹⁵. כל התורה ומצוותיה נועדו להוציא לפועל את תוכן הפסח ולגלות את נשמת ישראל שעיימה נפגש העולם לראשונה ביציאת מצרים.

"אשר פסח על בתי בני ישראל **במצרים** בנגפו את מצרים ואת בתינו הציל" – הראיה שפסח הוא עניין אלוקי גמור ושכל תהליך יצירת האומה הוא "ממנו [מהקב"ה ו] לא ממנו אנחנו [מאיתנו]"¹⁶ באה לידי ביטוי בעובדה שהקב"ה השרה שכינתו בתוך בני ישראל בעודם "במצרים" – טבועים בארץ הזימה ושקועים בעבודה זרה. הקב"ה אפשר לבני ישראל לנסוק אל גילוי ערך חייהם העצמי בבת אחת, בחיפזון, שלא בדרך הטבע וההדרגה. היכולת להוליד טהור מטמא היא אלוקית לגמרי – "מי יתן טהור מטמא [אם] לא אחד [הקב"ה]"¹⁷; סגולת ישראל הנולדת מתוך טומאת מצרים היא מעשה ד' מוחלט.

סגולת ישראל היא הטהרה המוחלטת מכל שמץ של אנוכיות והיא המאפשרת קרבת אלוקים – "כי מי גוי גדול אשר לו אלהים קרבים אליו"¹⁸. קרבת אלוקים היא הזיקה והשייכות אל האידיאלים האלוקיים המוחלטים. לכן כוונת המילים "ואת בתינו הציל" היא שהקב"ה הצילנו מן העולם האנוכי, שלף אותנו מן השקיעה בתרבות החומרנית והעלנו למדרגתנו האלוקית העל-טבעית.

אומנם ההצלה הייתה בזמן יציאת מצרים ואף על פי כן נאמר בגוף ראשון "ואת **בתינו** הציל", כיוון שהכוונה היא לבתינו שבכל דור ודור. כך בלשון מדרש לקח טוב:

"ואת בתינו הציל – זה לדורות אחרונים והוא אומר 'את בתינו הציל'!
זה ששנו 'בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים',
וכן הוא אומר 'ואתנו הוציא משם'¹⁹ אותם לא נאמר אלא 'ואתנו'²⁰.

מדוע חייב האדם מישראל לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים?
אדם מישראל שלא יכיר את עצמו דרך יציאת מצרים לא ידע את עצמו, כיוון שפסח הוא רגע היסטורי מכונן של יצירת האומה שכל העתיד כבר מקופל בו. בדיוק כשם שכל אופיו ונטיותיו של האדם מקופלים בו מרגע לידתו בעצם העובדה שננפחה בו נשמתו הייחודית. מיציאת מצרים כל ההיסטוריה תלך ותוציא לפועל את מה שנחקק כבר אז: "אתה בחרתנו מכל העמים".
יתר על כן, דווקא משום שהפסוקים שלפנינו נוגעים לביאה לארץ ב'אתחלתא דגאולה' שבדורנו, יש מקום להבין כי המילים "את בתינו הציל" מורות ש"בתינו" כיום, בדור עקבתא דמשיחא, הם הפרי והתכלית של יציאת מצרים. מטרת הצלת בתי ישראל אז הייתה בתיו המפוארים של הדור הזה – דור החתימה. כך מחנכת אותנו התורה להתבונן על כל הדורות מתוך מגמה אחת שתכליתה היא הדור האחרון.

¹⁵ שפתי כהן לפסוק כד.

¹⁶ כוזרי ב.נ.

¹⁷ איוב יד ד.

¹⁸ דברים ד ז.

¹⁹ דברים ו כג.

²⁰ פסיקתא זוטרתיא (לקח טוב) לפסוק כז.

”ואמרתם זבח פסח הוא לד’ וגו’” – אלוקיותה של האומה הישראלית המתנשאת מעל לגדרי הטבע, הזמן והמקום היא האמת שצריכה להיאמר ולהיות מבוררת לגמרי בתוכנו, וממילא יסתלקו כל המקטרגים המנסים להחלישה ולהתנגד לה.

”ויקד העם וישתחוו”

”ויקד **העם** וישתחוו” – הזקנים קרויים כאן ”העם” כיוון שהם תמצית העם. משה רבנו בדברו אליהם ’נוטע’ אותם במציאות העתידית והם חווים בקרבם את מדרגת הדור האחרון. אומנם בינתיים רק הזקנים מסוגלים להתרומם אליה ולצפותה אך בהתרוממותם הם מייצגים את מדרגת כלל ישראל שביכוח’. מסיבה זו נאמר ”ויקד” בלשון יחיד – הזקנים ידעו שאינם עומדים בפני עצמם וכל כוחם נובע מקדושת כלל ישראל שעד סוף כל הדורות.

’קידה’ היא כפיפת הראש ואילו ההשתחויה היא השתטחות כל הגוף ארצה בפשוט ידיים ורגליים²¹. ההשתחויה מבטאת את ביטול כל היש אל מול המקור האלוקי, אולם להשתחויה קדמה קידה. כפיפת הראש שבקידה מבטאת **הבנה**. דעת הזקנים שהייתה כפופה אל רצון ד’ הולידה בהם יכולת להבין את המציאות המורכבת של הדור האחרון; מציאות שבה מצד אחד נולדת נשמת הכלל באומה עם הביאה לארץ אבל עדיין איננה מופיעה בגלוי. הזקנים התרוממו אפוא להבין את סדר הצמיחה המיוחד של הגאולה בדור האחרון ומתוך כך השתחוו – התבטלו לגמרי למהלכים האלוקיים המורכבים המולידים את אורו של מלך המשיח.

לעומת ”ויקד” שנאמר בלשון יחיד ”וישתחוו” נאמר ברבים כדי ללמד שכל אחד מן הזקנים התאמץ באופן אישי לבטל את כל מציאותו העצמית ולהבליעה במדרגת תחיית המתים של הדור האחרון.

מובא במדרש שמואל:

”ויקד העם וישתחוו – אמר רבי יצחק:

ישראל לא נגאלו ממצרים אלא בזכות השתחויה דכתיב ויקד העם וישתחוו”²².

כאמור, ערכה של ההשתחויה הוא ההיבלעות המוחלטת בקומת החיים העתידית שבדורו של משיח. אם כן יש להבין שבמילים ”ישראל לא נגאלו... אלא בזכות השתחויה” הכוונה היא שכל גאולת ישראל ממצרים הייתה מכוונת אליה, אל הדור שכולו ’השתחויה’, דהיינו דור שבו אורה של הנשמה יזרח ויאיר את כל מרחבי החיים ו”בלע המות לנצח”²³.

”וילכו ויעשו בני ישראל כאשר צוה ד’ את משה ואהרן כן עשו” – אף על פי שבני ישראל נצטוו במצוות הפסח מפי הזקנים לא נאמר ’כאשר ציווה משה את הזקנים’. התורה מלמדת ש’השתחויותם’ של הזקנים והיבלעותם במציאות של אחרית הימים – פריה של יציאת מצרים,

²¹ ברכות לד ע”ב.

²² מדרש שמואל פרשה ג.

²³ ישעיהו כה ח.

גרמה להם להעביר את דבר ד' לבני ישראל בדיוק כפי שנאמר ישירות מאת ד' למשה. מתוך המפגש עם ה'אחרית' גם ה'ראשית' נעשתה בשלמות :

"וילכו ויעשו בני ישראל" – הפועל "וילכו" מורה שעשו את מצוות הפסח ברצון – בשמחה ובטוב לב. הם לא קיימו אותה כדי לצאת ידי חובה אלא התמסרו לקיומה מתוך הזדהות עמוקה ושייכות טבעית לדבר ד'.

"כן עשו" – המילה "כן" נגזרת מלשון 'נכון' ו'מכוון' ועל כן היא מורה שעשייתם לא הייתה טכנית בלבד אלא "נתכוונו אל אמתות הדברים בשלמות"²⁴. הם זכו להשיג בדעתם את הכוונה האלוקית העליונה הגלומה במצוות קורבן הפסח ובפרטיה, לא מפני מעלתם התורנית ורוחב ידיעותיהם כי אם מכוח נשמת האומה שהתנוצצה בהם בזכות קיום המצוות חודש, פסח ומילה, ובזכות מעלת זקניהם.

---

²⁴ אור החיים לשמות ז ו.